

प्रारंभीच्या कादंबरीप्रवासातील वळणे

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

अव्वल इंग्रजी कालखंडात अवतरलेली व अनुकरणात अडकलेली कादंबरी कालांतराने स्वतंत्र आणि लोकप्रिय झाली. १८४१ मध्ये हरी केशवजींची 'यात्रिक क्रमण' ही भाषांतरित कादंबरी मराठी कादंबरीच्या निर्मितीचा आणि वाटचालीचा खरा प्रारंभ होता. १८५७ मध्ये बाबा पद्मनजींनी 'यमुना पर्यटन अथवा हिंदू विश्वाच्या स्थितीची निरूपण' या पहिल्या स्वतंत्र सामाजिक कादंबरीची निर्मिती केली. 'यमुना पर्यटन' कादंबरीच्या निर्मितीनंतर पाच वर्षांनी आलेली लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची 'मुक्तामाला' ही अद्भुतरम्य कादंबरी अत्यंत लोकप्रिय झाली. १८६१ ते १८८५ हा काळ तर 'मुक्तामालायुग' म्हणून ओळखला जातो. अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांनी जोर पकडला असताना ऐतिहासिक कादंबरी हा प्रकार पुढे आला. रा.भि. गुंजीकरांची 'मोचनगड', वि.ज. पटवर्धनांची 'हंबीरराव व पुतळाबाई', ना.वि. बापटांच्या 'संभाजी' आणि 'चितुरगडाचा वेढा' या कादंबऱ्या गाजल्या. १९३९ साली प्रकाशित झालेल्या 'रणांगण' या विश्राम बेडेकरांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरीमुळे मराठी कादंबरीला एक नवे चैतन्यदायी वळण मिळाले. समकालीन वाचकांच्या आवडीनिवडी आणि सुखासीन कादंबरीकडे तरुणांचा ओढा लक्षात घेऊन फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा कादंबरीकारांनी रंजनवादी कादंबरी पुढे आणली. 'प्रेम' हा विषय मोठ्या प्रमाणावर हाताळून नायक-नायिकेची भेट-ओळख-प्रेम-भेटीगाठी-वाद-ताटातूट-विरह-पुनर्मिलन हा मार्ग तसेच आदि-मध्य-अंत याच पद्धतीने शेवट गोड करणे, हेच तंत्र रंजनवादी कादंबरीचे होते. साधारणतः १९३५ ते १९४० च्या दरम्यान मराठी प्रादेशिक कादंबरीचा आणखी एक प्रवाह आला. प्रादेशिक कादंबरी ही व्यक्तिप्रधान कादंबरीच्या अगदी विरुद्ध टोकाची होती. १९३९ साली र.वा. दिघे यांनी 'पाणकळा'ची निर्मिती करून मराठी प्रादेशिक कादंबरीचा पाया रचला. र.वा. दिघे, श्री.ना. पेंडसे, गो. नी. दांडेकर, व्यंकटेश माडगूळकरांच्या प्रादेशिक कादंबरीने हा प्रकार अत्यंत लोकप्रिय केला. व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील परात्मतेच्या जाणिवेतून मराठी कादंबरीत अस्तित्ववादी कादंबरीचा प्रवाह निर्माण झाला. 'कोसला', 'बॅ. अनिरुद्ध धोपेश्वरकर', 'वासुनाका', 'कोंडुरा' अशा कादंबऱ्यांतून या अस्तित्ववादी जाणिवा दिसून पडतात. एकंदरीत विविध लेखकांनी कादंबरीचे विविध प्रकार लीलया हाताळून मराठी कादंबरीला समृद्ध केले.

बीजशब्द : मराठी कादंबरी, उदयकाल, सामाजिक, अद्भुतरम्य, ऐतिहासिक, प्रादेशिक, अस्तित्ववादी

प्रस्तावना

खऱ्या अर्थाने मराठी कादंबरी अव्वल इंग्रजी कालखंडात अवतरली. कथा व कादंबरी यांच्या तांत्रिक भेदांविषयी संभ्रमावस्थेतच मराठीत कादंबरी प्रकार रूढ झाला. सरुवातील चाचपडत आणि अनुकरणातून निर्माण झालेला तसेच भाषांतरित, अद्भुत, ऐतिहासिक आणि सामाजिक परिघात फिरणारा हा प्रकार कालांतराने स्वतंत्र आणि लोकप्रिय झाला. कथा हा प्रकारही प्रगत झालेला नव्हता. गोष्ट म्हणजे छोटी कादंबरी आणि आणि मोठी गोष्ट म्हणजे कादंबरी असे काहीसे समीकरण जोडले जायचे. 'अनेक कथा मिळून एक कादंबरी तयार होत नाही किंवा एका कादंबरीतून अनेक कथा तयार करता येणार नाहीत हा ग्रंथविचार पुस्तकी पांडित्याचा ठरावा असे पुरावे या काळात मिळतात.... कथेच्या गुंफणीतून कादंबरीच्या रचनेकडे वळायचे हा या काळातील बहुविध कादंबऱ्यांचा एक विशेष म्हणावा लागेल.^१ या कालखंडातील मराठी कथा या बऱ्याच प्रमाणात भाषांतरित, अनुकरणातून उगम पावलेल्या किंवा अद्भुतरम्य आहेत.

१८१८ च्या सुमारास परकीय सत्तेने घट्ट पाय रोवल्यानंतर अनुकरण आणि अद्भुतरम्यतेबद्दल आत्मीयता असल्याच्या बाल्यावस्थेतील पाऊलखुणा मराठी कथावाङ्मयात दिसतात. मराठी कादंबरीच्या उत्क्रांतीची ही पूर्वतयारी होती.

उदयकालातील मराठी कादंबरी

१८४१ मध्ये हरी केशवजींनी बनियनच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस' या ख्रिस्तीधर्माविषयी कल्पनांवर आधारित कादंबरीवरून 'यात्रिक क्रमण' ही कादंबरी भाषांतरित केली. हा मराठी कादंबरीच्या निर्मितीचा आणि वाटचालीचा खरा प्रारंभ होता. इहलोकांपासून परलोकात केलेले यात्रिक क्रमण स्वप्नाच्या रूपकाने या कादंबरीत कथन केले आहे. लेखकाने आपला इंग्रज उपकारकर्ता फॅरिससाहेब यांच्या आग्रहावरून या कादंबरीची निर्मिती केली, असा उल्लेख आढळतो.

मराठी कादंबरीच्या उदयकालात भाषांतरित अथवा अनुवादित, सामाजिक, अद्भुतरम्य, ऐतिहासिक अशा प्रकारात कादंबरी होती.

सामाजिक कादंबरी

१८५७ मध्ये बाबा पद्मनजींनी 'यमुना पर्यटन अथवा हिंदू विधवांच्या स्थितीची निरूपण' या पहिल्या स्वतंत्र सामाजिक कादंबरीची निर्मिती केली. महाराष्ट्रातील ब्राम्हण विधवांच्या तत्कालीन स्थितीचे हृदयाला पाझर फोडणारे चित्रण यात आहे. पहिले भौगोलिक व दुसरे वैचारिक अशा नायिकेच्या द्विविध पर्यटनाची कथा यात आहे. 'समाजपरिवर्तनाबद्दल उत्कट आकांक्षा, सहृदयता व भाषेची अनलंकृत सरलता या सर्व गोष्टींत बाबा पद्मनजींची 'यमुना पर्यटन' ही कादंबरी म्हणजे हरी नारायण आपट्यांच्या वाङ्मयकृतीचे पूर्वचिन्ह होय.'^२ हा मराठी सामाजिक कादंबरीचा उदय अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा ठरला.

१८८१ मध्ये वि.को. ओक यांची 'शिरस्तेदार' आणि १८८४ मध्ये म.वि. रहाळकरांची 'नारायण व गोदावरी' या पूर्णतः सामाजिक कादंबऱ्या म्हणून पुढे आल्या. 'नारायण व गोदावरी' या कादंबरीला श्री.कृ. कोल्हटकरांनी पहिली स्वतंत्र व्यावहारिक कादंबरी म्हटले आहे.

अद्भुतरम्य कादंबरी

१८६१ मध्ये म्हणजेच 'यमुना पर्यटन' कादंबरीच्या निर्मितीनंतर पाच वर्षांनी लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची 'मुक्तामाला' ही अद्भुतरम्य कादंबरी आली आणि ती अत्यंत लोकप्रिय झाली. १८६१ ते १८८५ हा काळ तर 'मुक्तामालायुग' म्हणून ओळखला जातो. या वीस-पंचवीस वर्षांत निर्माण झालेल्या कितीतरी कादंबऱ्यांवर 'मुक्तामाला'चीच छाप दिसून येते. संकट, साहस, योगायोग, सुटका अशा सुसंगत साखळीत आलेले सुटसुटीत कथानक प्रथमच कादंबरीतून प्रकट झाले होते. यात शांतवर्मा नावाच्या जहागिरदाराच्या 'मुक्तामाला' नावाच्या एकुलत्या एका मुलीचे लग्न भयानक राजाच्या दुय्यम प्रधान असलेल्या धनशंकरशी होते. धनशंकरच्या वशिल्याने नोकरीला लागलेल्या शांतवर्माच्या शुक्लाक्ष नावाच्या पुतण्याला शांतवर्मा याची संपत्ती आपल्याला मिळावी अशी इच्छा असते. मुक्तामाला जन्माला आल्याने त्याची इच्छा पूर्ण होणे अशक्य असते. तो धनशंकर आणि मुक्तामाला यांची ताटातूट करून त्यांच्या आयुष्यात संकटे निर्माण करतो. योगायोगाने विविध संकटांतून त्यांची सुटका होते. शुक्लाक्षाला त्याच्या कृत्याबद्दल शासन होते आणि धनशंकर-मुक्तामालाचे मीलन होते, असे कथानक यात आहे 'मुक्तामाला'चे घटनाप्रधान कथानक अव्वल इंग्रजी काळातील कथा-कादंबऱ्यांमधील मुख्य प्रवृत्तीची जाणीव करून देते. पुढे १८६६ पासून 'रत्नप्रभा', 'मंजुघोषा', 'विश्वासराव', 'मंदाकिनी', 'विलासिनी', 'चंद्रकांत', 'विचित्रपुरी', 'मित्रचंद्र', 'वसंतकोकिळा', 'हिरालाल', 'प्रेमबंधन', 'सुवर्णमालिनी', 'शृंगारमंजिरी', 'मदनमंजिरी' अशा कितीतरी अद्भुतरम्यतेचा पुरस्कार करणाऱ्या घटनाप्रधान कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली. 'राजा मदन' ह्या शोकांतिकेव्यतिरिक्त अन्य कादंबऱ्या नीतिमान नायकाचा व विचारांचा विजय व दुष्ट प्रवृत्तींचा संहार हाच शेवट आढळतो.

ऐतिहासिक कादंबरी

अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांनी जोर पकडला असतानाच ऐतिहासिक कादंबरी हा प्रकारही पुढे आला. इंग्रजी ग्रंथांच्या परिशीलनाने नवी पिढी अद्भुतापासून काहीशी दूर जाऊन वास्तवाभिमुख होत गेली. विविध ठिकाणी घडून गेलेल्या ऐतिहासिक घटनांची उजळणी आणि ब्रिटिशांविरुद्ध होत चाललेल्या घडामोडींमुळे जनमानसांवर

सखोल परिणाम होत गेला. इतिहासाचे दाखले जे वास्तव होते, त्यात सुशिक्षितांच्या पिढीला रस वाटू लागला. या गरजेतून ऐतिहासिक कादंबरीची निर्मिती झाली जी अद्भुतरम्यता आणि वास्तव यांच्यातील एक कडी होती.

१८७१मध्ये स्कॉटच्या कादंबऱ्यांचा प्रभाव असलेल्या रा.भि. गुंजीकरांची 'मोचनगड' ही ऐतिहासिक कादंबरी आली. ग्रँट डफचा इतिहास रा.भि. गुंजीकरांपुढे उपलब्ध होता. कुसुमावती देशपांडे यांच्या मते ही कलाकृती ऐतिहासिक कादंबरीची खरी प्रकृती आहे. या साहित्याला स्वतः लेखकाने काल्पनिक कादंबरी म्हटले असले तरी प्रियोळकरांच्या मते ही आदर्श ऐतिहासिक कादंबरी आहे. नरहर कुरुंदकर मात्र या विधानाला नाकारतात. त्यांच्या मते, 'मोचनगड ही कोणतीही नवी परंपरा सुरुवात करणारी कादंबरी नाही. ती मुक्तामालेच्या परंपरेतील तिच्यातील काही तांत्रिक अंगांचा विकास करणारी व रंजकदृष्ट्या तिच्याही पेक्षा कमी असणारी अशी कादंबरी आहे.'^३

१८५७ च्या युद्धाच्या कथासूत्राशी जोडून वि.ज. पटवर्धनांनी 'हंबीरराव व पुतळाबाई' ही एक कादंबरी १८७३ मध्ये लिहिली. ना.वि. बापटांनी याच कालखंडात 'संभाजी' आणि 'चितुरगडाचा वेढा' या कादंबऱ्या लिहिल्या. १८८३ मध्ये रणदिव्यांनी 'शिक्षक' ही कादंबरी लिहिली. त्यात अव्वल इंग्रजी काळ, पेशवाई अखेरची राजकीय स्थिती, लॉर्ड डलहौसीची संस्थाने खालसा करण्याची नीती व त्यामुळे संस्थानांवर झालेले परिणाम वर्णन केले आहेत. १८८४ मध्ये श.मो. रानडे यांची 'शिलादित्य भाग १' ही कादंबरी आली. त्यात आंध्र प्रदेशातील हिंदू राजाच्या कारकिर्दीतील छळाला कंटाळून जैन व बौद्ध बंडाला कसे प्रवृत्त होतात, हे दर्शविले आहे. अशा काही मोजक्या कादंबऱ्यांव्यतिरिक्त या काळात फारशा ऐतिहासिक कादंबऱ्या पुढे आल्या नाहीत.

कादंबरीप्रवासातील काही नवी वळणे

१९३९ साली प्रकाशित झालेल्या 'रणांगण' या विश्राम बेडेकरांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरीमुळे मराठी कादंबरीला एक नवे चैतन्यदायी वळण मिळाले. संज्ञाप्रवाहात्मक पद्धतीने लिहिलेल्या या कादंबरीत लेखकाने आपले विचार जसेच्या तसे उतरवलेले दिसतात. जे जे अनुभवले ते ते तसेच्या तसे मांडणी न करता उतरवले. अशा पद्धतीची ही कादंबरी अखिल कादंबरीविश्वाला वेगळा अनुभव देऊन गेली. केवळ ११ दिवसांच्या बोटीवरील प्रवासाच्या कालावधीत घडणारी हार्टा आणि चक्रधर यांच्या प्रेमजीवनाची कथा या कादंबरीत आली. हे प्रेम नेहमीसारखे वाचकांना सुखावणारे नव्हते, तर त्यांना अंतर्मुख करून जीवनाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी विशाल करणारे होते. वैश्विक पार्श्वभूमी लाभलेली ही प्रेमकथा हार्टाची शोकांतिका आणि सोबतच जर्मन, ज्यू आणि संपूर्ण मानवजातीची शोकांतिका ठरते. माणसातील पशुपातळीवर उतरलेले क्रौर्य, माणसांनीच माणसाला अगतिक बनविल्याचे विदारक चित्र, मन विषण्ण करणारे अनुभव या कादंबरीत पहायला मिळतात. बेडेकरांनंतर बा.सी. मर्ढेकरांनी 'रात्रीचा दिवस' १९४२ या कादंबरीतून संज्ञाप्रवाहाचा प्रयोग केलेला आहे. 'ह्या लेखनवैशिष्ट्याचे मुख्य म्हणजे संपूर्ण मनाचे दर्शन. हे दर्शन बेशिस्त, विस्कळीत असेल. त्याच्या प्रतिमासुष्टीत सुबोधता नसेल. मनात उद्भूत होऊन नीतीच्या दडपणाखाली क्षीण होणारे अनेक असभ्य, अमंगल, अश्लील प्रतिक्रियांचे दर्शन घडेल. हेही दर्शन निर्भयपणाने घेणे हा या संज्ञाप्रवाहाची कादंबरीचा हेतू म्हणावा लागेल.'^४

वसंत कानेटकरांनी याच पद्धतीचा वापर करून 'घर' १९५०, 'पंख' १९५३, 'पोरका' १९५७ या तीन कादंबऱ्यांची निर्मिती केली. मुंबईतील घरांची टंचाई, मेंदूचा विचित्र विकार जडलेला एक नाट्यवेडा पांडूमास्तर, गुन्हेगारी विश्व असे विषय त्यांनी या कादंबऱ्यांतून हाताळले. संज्ञाप्रवाहामुळे या विषयात सखोलपणाने विचार मांडलेला आहे. मानवाच्या अशा प्रसंगी होणाऱ्या मानसिक आंदोलनाची प्रतिबिंबे या कादंबऱ्यांत दिसतात. यापूर्वीची कादंबरी पात्रांचे संवाद, प्रसंगांची रेलचेल यांतून साकारणारी होती, तर ही नवी कादंबरी छोट्यासा प्रसंग, कमीतकमी संवाद, कमीतकमी कालावधी आणि प्रचंड मानसिक उलथापालथ यांनी भरलेली होती.

रंजनवादी कादंबरी

हरिभाऊंच्या कालखंडातच ना.सी. फडक्यांनी आणि खांडेकरांनी कादंबरी लेखन सुरू करून समाजाभिमुख प्रश्ननिष्ठ कादंबरीकार वा.म. जोशी, केतकर, वरेरकर यांच्यापेक्षा वेगळा प्रकार हाताळून अल्पावधीतच हरिभाऊंसह या सर्वांपेक्षा अधिक लोकप्रियता मिळवली. समकालीन वाचकांच्या आवडीनिवडी आणि सुखासीन कादंबरीकडे तरुणांचा ओढा लक्षात घेऊन फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा कादंबरीकारांनी लेखन केले. जीवनातील दुःखाला कंटाळून कल्पनाविश्वात रमणाऱ्या सुशिक्षित तरुण वाचकांची नस या साहित्यिकांनी अचूक पकडली. नायक-नायिकांच्या भेटीगाठी, ओळख, सहवास, मैत्री, यातून निर्माण होणारे प्रेम, कधी भांडणे,

विरह, पुनर्भेटी अशी वर्णने वाचकांना मोहविणारी होती. कधी रहस्य, संकट, साहस, योगायोग, सुटका यांचीही त्यात पेरणी असायची. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही क्रांतिकारकांचे आदर्श डोळ्यापुढे असल्याने अनेक रंजनवादी कादंबऱ्यांमध्ये हे विषय किंवा पात्र निर्माण करण्यात आले. तारुण्य, प्रेम, शृंगार, प्रणय अशा विषयांना रंजकतेने वर्णिल्याने या कादंबऱ्या नव्या पिढीला आकर्षित करित होत्या. स्वातंत्र्योत्तर काळखंडात एक लढाई संपून समाधानाचे आयुष्य काढण्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या समाजाला विरंगुळा हवा होताच आणि तो या रंजनवादी कादंबऱ्यांनी मिळवून दिला.

खांडेकरांच्या कादंबरीतही रंजनवाद आहे; पण फडक्यांपेक्षा काही बाबतीत वेगळा आहे. कादंबरी रंजक होण्यासाठी त्यांनी फडक्यांसारखी उत्कंठा आणली; पण त्यापेक्षाही भाषेच्या बाजूने त्यांची कादंबरी फडक्यांपेक्षा पुढे निघून गेली. कोल्हटकर, गडकरी यांच्या भाषाशैलीचा विलक्षण परिणाम खांडेकरांवर झाला होता. त्यांच्या कादंबऱ्यांत सुभाषितवजा वाक्ये सर्वत्र विखुरलेली दिसतात. गांधीवादावर असीम श्रद्धा असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतील नायक गरिबीत राहून देशाची सेवा करण्यात आनंद मानणारे आहेत. 'अश्रू', 'कांचनमृग', 'उल्का', 'रिकामा देव्हारा' या कादंबऱ्यांतील नायक खांडेकरांच्या मनःसुष्टीतून निर्माण झालेले आहेत, त्यामुळे खांडेकरांचे स्वप्न, ध्येय, मार्ग ते अनुसरताना दिसतात. खांडेकरांनी काही कादंबऱ्यांतून रहस्यमयता, खून, मारामाऱ्या, अपघात, विषप्रयोग अशा विषयांनीही रंजकता वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 'हृदयाची हाक', 'हिरवा चाफा' यांतून खांडेकरांनी ही वेगळी आवड जोपासली; पण मर्यादित प्रमाणात. त्यांची मूळ गांधीवादी विचारसरणी त्यांचे संपूर्ण कादंबरीविश्व व्यापून उरली आहे.

ग.त्र्यं. माडखोलकरांच्या 'स्वप्नांतरिता', 'अनघा', 'अरुंधती', 'रुक्मिणी' या चारही कादंबऱ्या नायिकाप्रधान असून त्याच त्या गोष्टींचा पुनःप्रत्यय येतो. समकालीन राजकारणाचे व्यापक चित्रण, क्रांतिकारकांविषयी आत्मीयता आणि उग्र शारीरिक प्रेम हे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे विशेष. कादंबरीच्या कथानकाशी किंवा एकंदर प्रकृतीशी राजकारणाचा मेळ बसतो की नाही याचा विचार न करता त्यांनी हे लिखाण केले आहे. 'रुक्मिणी'मध्ये उत्तरार्धात जे राजकारण आले आहे, ते कथानकाशी ठिगळवजा जुळले आहे की काय असे वाटते. 'आरंभीचे भाग चटका लावणारे व कथानकाला ओघ देणारे असले तरी नंतरचा बराचसा भाग आगंतुक वाटतो किंवा कदाचित 'राजकीय कादंबरीकार' हे आपले लौकिकप्राप्त व्यक्तिमत्त्व लेखकाला विसरावेसे वाटत नसल्यामुळेही असे झाले असावे.⁴

स्वातंत्र्योत्तर काळात समकालीन वाचकांच्या आवडीनिवडी आणि सुखासीन कादंबरीकडे तरुणांचा ओढा लक्षात घेऊन फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा कादंबरीकारांनी लेखन केले. जीवनातील दुःखाला कंटाळून कल्पनाविश्वात रमणाऱ्या सुशिक्षित तरुण वाचकांची नस या साहित्यिकांनी अचूक पकडली. 'प्रेम' हा विषय मोठ्या प्रमाणावर हाताळून नायक-नायिकेची भेट-ओळख-प्रेम-भेटीगाठी-वाद-ताटातूट-विरह-पुनर्मिलन हा मार्ग तसेच आदि-मध्य-अंत याच पद्धतीने शेवट गोड करणे, हेच तंत्र स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व वैदर्भीय रंजनवादी कादंबरीचे दिसते.

प्रादेशिक कादंबरी

साधारणतः १९३५ ते १९४० च्या दरम्यान मराठी कादंबरीत आणखी एक प्रवाह आला आणि त्याला पुढे प्रादेशिक कादंबरी म्हणून ओळखले गेले. प्रादेशिक कादंबरी ही व्यक्तिप्रधान कादंबरीच्या अगदी विरुद्ध टोकाची होती. सुधारलेल्या जीवनापासून दूर जाणारे मागासलेले जीवन, तिथला मानवसमूह, त्यांच्या विशिष्ट बोली, चालीरीती, तिथला निसर्ग अशा बाबींनी वैशिष्ट्यपूर्ण असणारी ही प्रादेशिक कादंबरी होती. समूह हाच मुख्य असायचा. समूहमनाचा गजर ऐकू यायचा. निसर्ग हा केवळ सौंदर्याचा आविष्कार म्हणून येथे नसायचा तर तर तो एक महत्त्वाचे पात्र म्हणून रंगवलेला असायचा. अशी ही प्रादेशिक कादंबरी उदयाला आली.

१९३९ साली र.वा. दिघे यांनी 'पाणकळा'ची निर्मिती करून मराठी प्रादेशिक कादंबरीचा केवळ पायाच रचला नाही तर कातोड्यासारख्या वन्यजमातीच्या सरस चित्रणाचे श्रेयही त्यांनी मिळविले. पुढे त्यांनी १९४३ मध्ये निर्माण केलेली 'सराई' ही दुसरी प्रादेशिक कादंबरीही वैशिष्ट्यपूर्ण होती. यातील रानावनात मनमोकळा विहार करणारी निसर्गकन्या 'लाडी' विवाह बंधनात गुंतत नाही; परंतु प्रेमपाशात लगेच गुरफटते. अ.ना. देशपांडे म्हणतात, 'सराईतील लाडीची व्यक्तिरेखा तर केवळ अविस्मरणीय वाटते. लाडी निर्माण करून र.वा. दिघे यांनी व्यक्तिचित्रण कौशल्याचा उच्चांक गाठला असे दिसून येते.'⁵

पुढे श्री.ना. पेंडसे यांच्या 'हृदय' (१९५०), 'गारंबीचा बापू' (१९५१), हत्या (१९५७), 'रथचक्र' (१९६२), इत्यादी कादंबऱ्यांमधून वाचकांना कोकणच्या निसर्गरम्य भूप्रदेशाचे दर्शन घडते. कोकणच्या एका विशिष्ट पट्टीवर लेखकाचे निरतिशय प्रेम आहे. हर्णे, मुरुड, आंजर्णे, मुर्डी ही बंदरपट्ट्याची गावे आणि दापोली या त्रिकोणावर त्यांनी हाडामासाच्या माणसाप्रमाणे प्रेम केले, असे तेच सांगत असत. कोकणचा परिसर त्यांच्या प्रादेशिक कादंबऱ्यांमधून ओतप्रोत भरलेला दिसतो.

गो.नी. दांडेकरांनीही कोकणच्या पार्श्वभूमीवर कादंबऱ्या लिहिल्या. 'पडघवली' (१९५५) ही कोकणातील एका नष्ट होऊ पाहणाऱ्या गावाची कहाणी. प्रस्तावनेतच लेखक म्हणतात, 'सगळ्याच ग्रामसंस्था उद्ध्वस्त झाल्या आहेत.... प्राचीन समाज व्यवस्थेवर हे जे वादळ कोसळले आहे त्याचा साक्षी होऊन मी व्यथित मनाने ही पडझड प्रत्यक्ष अनुभविली आहे.'^{१७} कारखाने व उद्योगधंद्यांमुळे खेड्यातील माणूस शहराकडे वळला. गावे ओस पडायला लागली. पडघवलीच्या वाट्याला अशीच स्थिती येते. एकेकाळी भरभराटीला आलेले गावाला कशी अवकळा प्राप्त होते, त्याचे वर्णन या प्रादेशिक कादंबरीत आहे.

दांडेकरांनी कोकणाप्रमाणेच विदर्भाच्याही पार्श्वभूमीवर वऱ्हाडी भाषेतील पहिली कादंबरी 'पूर्णांमायची लेकर' (१९५२) लिहिली. प्रदेश कोणताही असो, त्यांची लेखणी सारख्याच ताकदीने त्या प्रदेशाचे चित्रण करताना दिसते.

व्यंकटेश माडगूळकर यांनी लिहिलेली व १९५५ मध्ये प्रकाशित झालेली 'बनगरवाडी' ही कादंबरी प्रादेशिक कादंबरीचा मानदंड ठरते. ऋतुचक्राच्या लहरीप्रमाणे फुलणारे, फळणारे आणि उद्ध्वस्त होणारे एक माणदेशी गाव लेखकाने कादंबरीतून उभे केले असून राजाराम विठ्ठल सोंदणीकर नावाच्या या वस्तीवर बदलून आलेल्या शिक्षकाच्या नजरेतून खेड्याचे चित्रण आले आहे. हे गाव एकजीव व्हावे म्हणून हा शिक्षक सर्व प्रयत्न करतो. साध्याभोळ्या पण रकट धनगरांच्या वस्तीला अवर्षणाचा फटका बसतो आणि माणसे बहुदिशांनी पांगतात व गाव ओसाड होते. 'प्रादेशिक या शब्दाचा संपूर्ण अर्थ लागू पडेल अशी ही छोटी - तरीही फार मोठी कादंबरी होय',^{१८} असे ल.ग. जोग म्हणतात.

अशा प्रादेशिक कादंबरीने मराठी कादंबरीला नवा प्रवाह दिला आणि हा प्रकार लोकप्रियही झाला.

अस्तित्ववादी कादंबरी

व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील परात्मतेच्या जाणिवेतून मराठी कादंबरीत अस्तित्ववादी कादंबरीचा प्रवाह निर्माण झाला. मानवी विश्वाचा केंद्रबिंदू मानव हा असून माणसाची समोरच्या वस्तुविश्वाबरोबर आणि दुसऱ्या माणसाबरोबर जी कृतिरूप देवघेव चालते, त्या अस्तित्वजन्य प्रत्यक्ष कृतीमधूनच मानवी अस्तित्वाचा शोध घेणे हे अस्तित्ववादाचे ध्येय समजले जाते. या शोधात मानवी अस्तित्वाच्या तळाशी आलेल्या अनेक वृत्तीप्रवृत्ती आढळतात.

'कोसला', 'बॅ. अनिरुद्ध धोपेश्वरकर', 'वासुनाका', 'कोंडुरा' अशा कादंबऱ्यांतून या अस्तित्ववादी जाणिवेचा दिसून पडतात. यांतील नायकांना परात्मजाणिवेने घेरले असल्याने ते समाजापासून अलिप्त होऊन स्वतःच्या जीवनाचे आणि सभोवतालच्या समाजाचे मूल्यमापन करित, प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेतील दोष दाखवीत, या मूल्यव्यवस्थेने आपला बळी कसा घेतला ते सांगत असतात. हा आक्रोश अर्थपूर्ण व मूल्याधिष्ठित असतो. भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'कोसला'तील पांडुरंग सांगवीकर अशाच तऱ्हेने कुटुंब आणि समाज या दोहोपासून उखडल्या गेला आहे. या विश्वाच्या पसाऱ्यात मानवी जीवनाला काही अर्थ आहे का? मी का जन्मलो? माझे जगणे कशासाठी? अशा प्रश्नांमध्ये तो अडकला आहे. ही कादंबरी त्याच्या आत्मभानाची आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या परात्मवृत्तीची कथा आहे. त्याच्या सभोवतालचा समाज, कुटुंबव्यवस्था, शिक्षणसंस्था, समाजातील खोटे व्यवहार या सर्वांवर तो टीका व टिंगल करतो. भेदकपणे त्यातील अर्थशून्यता मांडतो. त्याला रूढ मार्गाचा कंटाळा आहे. नायकासंदर्भातील सर्व पारंपारिक संकेत त्याने उधळून लावले आहेत. रंगरूपाने तो अद्वितीय नाहीच. तो स्वतःच म्हणतो, 'मी लाल पडत नाही इतका काळा आहे.'^{१९} विविधांगी अनुभव एका पातळीवर आणणारी ही कादंबरी वरवर विस्कळीत वाटत असली तरी मुळात रचनादृष्ट्या अतिशय रेखीव व समग्र जीवनाचा भंकसपणा दाखविणारी आहे.

भाऊ पाध्ये यांची 'बॅ. अनिरुद्ध धोपेश्वरकर' ही कादंबरीसुद्धा 'कोसला'तील नायकाप्रमाणे स्वतःच्या आणि समाजाच्या परात्मतेची जाणीव करून देणारी आहे. या कादंबरीतील नायकाला मध्यमवर्गीय उच्चभू वर्गाची प्रतिष्ठाप्रदर्शनाची हौस, त्यांची सुखासीन वृत्ती यांचा उबग येतो. या वर्गात स्वतःला दुबळे समजून यातील

नायक आपला व्यवसाय, सामाजिक शिष्टाचार, सुसंस्कृत बायको याविषयी उदासीन होतो. त्यालाही स्वतःच्या जन्माचे आणि जगण्याचे प्रश्न पडतात.

चिंत्यं. खानोलकरांच्या 'रात्र काळी घागर काळी', 'कोंडुरा' या कादंबऱ्या अस्तित्ववादी कादंबऱ्यांमध्येच मोडतात. विश्वाच्या मुळाशी असणाऱ्या लोकविलक्षण शक्तीच्या हातचे माणूस खेळणे आहे. या शक्तीची हुकुमत माणसावर कायम असते. 'कोंडुरा'तील सर्व सामाजिक जीवनाने अशा प्रकारच्या अद्भुत शक्तीचे दास्य पत्करले आहे. 'कोंडुरा' या शक्तीचा प्रतिनिधी आहे. या 'कोंडुरा'च्या निमित्ताने खानोलकर सर्व मूल्यकल्पनांचा विश्वव्यवहारातील अंतिम आधार आणि श्रद्धांच्या व्यर्थतेच्या निमित्ताने जीवनातील सर्वच मूल्यांची व्यर्थता प्रतीकरूपाने साकार करित आहेत.^{१०}

अशा विविध उदाहरणांवरून लक्षात येते की या कालखंडात अस्तित्ववादी कादंबरीने माणसाला पडलेल्या स्वतःच्या अस्तित्वाविषयीच्या प्रश्नांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला.

समारोप

असा हा मराठी कादंबरीचा सुरुवातीचा प्रवास होता. कथा व कादंबरी यांच्या तांत्रिक भेदांविषयी संभ्रमावस्थेतच मराठीत कादंबरी प्रकार रूढ झाला होता. हरिभाऊ, वा.म. जोशी, केतकर, वरेकर, फडके, खांडेकर, माडखोलकर अशा दिग्गजांच्या लेखणीतून साकारलेला हा प्रवास विविध प्रकारच्या कादंबऱ्यांनी समृद्ध झाला होता. सुरुवातीला सामाजिक, ऐतिहासिक, अद्भुत अशा प्रकारांमध्ये कादंबरी निर्माण होत होती. पुढे रंजनवादी, असित्ववादी, प्रादेशिक असे कितीतरी प्रवाह कादंबरीत अवतरले. त्यांची लोकप्रियताही उल्लेखनीय अशी होती. विविध लेखकांनी हे प्रकार लीलया हाताळून मराठी कादंबरीला समृद्ध केले.

संदर्भ

१. देशपांडे कुसुमावती, पासंग, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, तृतीयावृत्ती, १९७१, पृ. ६५-६६
२. देशपांडे कुसुमावती, मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई, १९७५, पृ. २१
३. कुरुंदकर, नरहर, धार आणि काठ, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७१, पृ. ३९
४. जोग ल.ग., कादंबरी, चिरंजीव ग्रंथ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६३, पृ. ७५
५. मांडवकर डॉ. भाऊ, वैदर्भीय कादंबरी-विश्व, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९९५, पृ. २४
६. देशपांडे अ.ना., आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग २, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७०, पृ. १७४
७. दांडेकर गो.नी., प्रस्तावना, पडघवली, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९५५
८. जोग ल.ग., कादंबरी, उनि., पृ. ११७
९. नेमाडे भालचंद्र, कोसला, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९६३, पृ. ६४
१०. कुरुंदकर नरहर, धार आणि काठ, उनि., पृ. २६५-२६६

